

ПРОЈЕКТИ „ОЧУВАЊА“ ДРАГОЦЕНОСТИ ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА УСЛЕД УСТАШКИХ РАЗАРАЊА СРЕМА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

САЖЕТАК | Недуго по оснивању Независне Државе Хрватске, усташке јединице улазе у Срем и почињу са пљачкањем и разарањем православних светиња. У овом раду ћемо се бавити акцијама Владимира Ткалчића и Радослава Грујића које су предузели како би сачували православну културну баштину од потпуног уништења. Професор Владимир Ткалчић, тадашњи директор Музеја за умјетност и обрт у Загребу, заслужан је за организовање, превоз и пренос драгоцености из Срема у Музеј за умјетност и обрт у Загребу 1941. године. Радослав Грујић 1942. године организује пренос моштију Светог кнеза Лазара, Светог Стефана Штиљановића и Светог цара Уроша из манастира Бешеново, Шишатовца и Јазак у Саборну цркву у Београду како би их сачувао. Радослав Грујић и Владимир Ткалчић по завршетку рата чине комисију за поврат имовине депортоване у Загреб током Другог светског рата и 1946. године враћају сачуване и пронађене драгоцености из Загреба у Србију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ | библиотеке фрушкогорских манастира, Други светски рат, Радослав Грујић, Владимир Ткалчић

Независна Држава Хрватска основана је 10. априла 1941. године. Убрзо по оснивању НДХ, доноси се низ закона који омогућавају легално одвођење људи у „сабирне и радне логоре“ у којима боравак „не може трајати краће од 6 месеца нити дуже од 3 године“. У „сабирне и радне логоре“ могле су бити упућене особе или пак читаве породице које „нарушавају мир и спокојство хрватског народа“.

Посебна законска одредба која је изашла 20. јуна 1942. године (сходно законској одредби о одузимању имовине у име Независне Државе Хрватске особама које нарушавају јавни мир и поредак, од 27. децембра 1941) потписана од стране

Анте Павелића, омогућила је одузимање имовине српском народу који се није вратио у своје домове у року од 14 дана. Српска Православна Црква је изгубила све своје имање на основу одлуке од 6. августа 1941, а већ 28. августа исте године сва имовина СПЦ преведена је у власништво НДХ. До 20. септембра 1941. године конфискована је сва имовина СПЦ на територији новоформиране државе.

До половине 1942. године, пљачка и злочин над српским народом апсолутно су легализовани на територији Независне Државе Хрватске, по угледу на Хитлерову Немачку.

Априла месеца 1941. године је издато наређење о преузимању управе над православним црквеним општинама, а 14. маја манастирима је наређено да пошаљу управитеље по инструкције о даљем раду и функционисању. Већ 20. јуна управитељи манастира добијају инструкције да предају детаљан инвентар манастирске имовине у три истоветна примерка, као и наређење о забрани ћирилице у преписци, званичној или приватној, у манастиру или изван њега. Сваки манастир добио је свог комесара који је добијао плату, храну и смештај на терет манастира, а на манастирском имању било је предвиђено насељавање Хрвата и Муслимана из Босне („хрватско цвијеће“). Формирано је Државно равнатељство за понову, у чију надлежност спада уређење послова уселавања, смештаја и уселавања становништва, преузимање и предаја поседа и добара, као и привремена управа. Равнатељство поставља сопствене комесаре и врши реорганизацију. Само у овој смени комесаријата, покрадено је много имовине и вредности које су припадале српском народу.¹ Међу првима извршена је примопредаја у манастиру Крушедолу, затим и манастирима Хопово, Врдник, Мала Ремета, Привина Глава, Јазак, Шишатовач и Раковац.

Током целе 1941. године, српски манастири и библиотеке били су изложени пљачкању и пустошењу. Професор Владимир Ткалчић, тадашњи директор Музеја за умјетност и обрт у Загребу, шаље телеграм државним органима у ком тражи дозволу и подршку за прикупљање предмета од културно-историјског значаја из православних цркава и манастира, и за њихово депоновање у Музеј за умјетност и обрт. У августу 1941. добија тражену дозволу, а током септембра формира тимове за рад. Свим жупама НДХ упутио је телеграм у ком тражи да се из свих српско-православних цркава и објеката склоне предмети на сигурно место

¹ Пре доласка тима професора Ткалчића, у Патријаршијски двор долази Еуген Ђурић из Руме са писменим налогом великог жупана да преузме намештај из двора или из приватних кућа. Ђурић је на силу отворио врата двора и почео са изношењем намештаја. Његову крађу прекида управник тражећи да потпише реверс за преузете ствари, што је Ђурић одбио и вратио ствари у двор. По свему судећи, Ђурић није имао никакав налог.

до доласка стручних лица из Музеја која ће те предмете преузети. Екипа професора Ткалчића почиње свој рад у манастирима Фрушке горе почетком септембра 1941. године, када су насртаји на манастире најчесталији и најжешћи.

Време за рад било је ограничено будући да им је камион за транспорт материјала био на располагању само 14 дана, тако да је радило више екипа истовремено и понегде се није вршио тачан попис имовине, књига и рукописа. Треба поменути да је дозвола за овај пројекат додељена мимо знања тадашњег министра наставе Мила Будака. Пописи преузимане имовине рађени су у два примерка, један примерак остајао је комесарима манастира, а други је депонован у Архивском одељењу Музеја за умјетност и обрт у Загребу.

Патријаршијску библиотеку у Сремским Карловцима преузео је 5. јула 1941. комесар Патријаршијског двора, усташа Антон Миглински. Сачињен је кратак записник о овој примопредаји, без информације о броју књига. Просторије библиотеке су запечаћене, кључ је предат комесару, а у записнику је назначено да се ту налазила и библиотека Илариона Руварца и библиотека Богословског друштва „Слога“. Крајем септембра 1941. тим професора Ткалчића преузима три вагона у којима је било 20.000 књига, десет сандука књига и рукописа Српске патријаршије. Осим књига, преузет је и каталог у кутијама. Сав материјал смештен је у просторије Свеучилишне библиотеке у Загребу у којима се налазио све до ослобођења и њиховог преношења у Београд, јула 1946. Према извештају професора Марка Орешковића, једног од чланова комисије за преузимање библиотеке, „књиге су у истом стању у каквом су биле када су преузете, јер кроз читаво време окупације нису водили рачуна о њима, те није никоме било дозвољено читање и прегледавање истих”.² Орешковић у свом извештају тврди да због краткоће времена које су имали на располагању нису били у могућности да саставе тачан попис преузетих књига и рукописа, јер их је било преко 20.000, већ да су само саставили примопредајни записник који је потписао изасланик Државног равнатељства за понову, професор Стјепан Готвалд. Почетком фебруара 1943. на исти начин допремљена је и библиотека Богословског семинара. Око 5000 примерака књига ове библиотеке било је сложено у гомиле у соби вратара и у једној просторији Свеучилишне библиотеке. Записник о преузимању, примопредаји и допреми ове библиотеке није се могао наћи у документацији Свеучилишне библиотеке у Загребу, као ни било какви каснији извештаји.

² Архив Војводине, Сремски Карловци, инв. бр. 15761 (Исказ сведока Марка Орешковића, Загреб) (Цитирано према: Душан Вулетић, *Судбина културне баштине Срема у шоку II светској рат* (Нови Сад: Историјски музеј Војводине, 1992)).

Библиотека Богословије Светог Саве поседовала је 9500 свезака, као и библиотеку митрополита Михајла и још неких владика. Будући да је библиотека за време окупације служила као библиотека учитељске школе у Карловцима, усташе су на сваки примерак књиге ставили печат школе. Библиотека је у моменту ослобођења поседовала 3000 свезака, углавном немачких, богословских и класичних дела.

Библиотека Карловачке гимназије током рата је претрпела велика оштећења. Пред рат је имала око 13.000 свезака научних књига у професорској и око 2500 књига у ученичкој библиотеци. На самом почетку рата из ње су однете све књиге штампане ћирилицом, од којих неке датирају с краја 18. века и од велике су важности за нашу културу. У Гимназији су били настањени војници различитих војски које су се смењивале и који су у више наврата проваљивали у библиотеку и књигама ложили ватру у пећима. Немци су понели књиге ботаничке, минеролошке, геолошке и хемијске тематике. Нестале књиге нису пронађене и више се не могу пронаћи. Библиотека је крај рата дочекала сиромашнија за око 2.000 књига.

Према др Душану Вулетићу, највећу штету су претпеле библиотеке фрушкогорских манастира. По налогу усташког комесаријата из Сремских Карловаца, уништен је један део књига већ током првих дана окупације. Управник манастира Крушедола у једном званичном извештају сведочи да је по налогу комесара издвојио и уништио књиге које говоре о бившим династијама, дела Светог Владике Николаја Велимировића, дела Доситеја Обрадовића и Вука Стефановића Караџића. Овакво „чишћење“ фонда обављено је у свим фрушкогорским манастирима. Професор Ткалчић преузео је већи део библиотека манастира Крушедола, Беочина, Раванице и Јаска, док су библиотеке осталих манастира углавном уништене. Може се рећи да су потпуно уништене библиотеке манастира Гргетег, Хопово, Раковац, Бешеново, Шишатовац, Кувеждин и Привина Глава, будући да је професор преузео свега неколико рукописа и десетак књига. У априлу 1942. професор Радослав Грујић одлази у манастир Шишатовац како би преузео мошти Светог Стефана Штиљановића и сведочи да је библиотека манастира тада постојала. Усташки официр Рогоз му том приликом нуди да узме неколико старих књига, што је професор одбио одговоривши да књиге треба чувати, а не нудити за успомену. Из извештаја професора Грујића можемо да стекнемо утисак о начину на који се поступало према културној баштини, тако да није зачуђујуће што је и ова библиотека потпуно уништена.

Из манастира Гргетег, професор Ткалчић је 11. септембра 1941. године преузео један део манастирских предмета и неколико икона. Сачувано је свега сто

књига, осам рукописа и двадесет портрета из салона и библиотеке. Ово је била најбогатија библиотека од свих фрушкогорских манастира и пре рата је бројала око 2000 књига. Као што је то био чест случај током рата, војска је употребљавала књиге и архивску грађу за потпаљивање и ложење ватре. Манастир је миниран 22. септембра 1943. године.

Према записнику од 10. септембра 1941. године, из Велике Ремете је у Музеј за умјетност и обрт пренет део предмета из цркве, део ризнице и библиотеке, а из салона су преузета и пренета два уљана портрета. Све остало је уништено или пропало. Усташе остају у овом манастиру до пролећа 1943, када их из манастира протерују партизани и том приликом спаљени су конаци.

Од јесени 1941. до пролећа 1943. у Хопову бораве усташе и домобрани. Децембра 1943. манастир је запалио Антон Бауер. Манастир бива скроз уништен као и библиотека са преко 7000 књига и архива која је датирала из 1699. године. Сачувано је само 15 рукописних књига из 17. века, јер су пуким случајем пред сам рат пренете у Патријаршијску библиотеку у Београду. Тим професора Ткалчића 11. септембра 1941. године из манастира је преузео један део ризнице са око 180 предмета, 14 портрета, три уљане слике, и једну салонску гарнитуру.

Манастир Старо Хопово уништен је од стране окупатора заједно са конаком.

Манастир Раковац уништен је и срушен 20. октобра 1943. Минирао га је Антон Бауер, заједно са конаком, након што је поред зидина самог манастира стрељао мушкарце из села. Из манастира су сачуване две фреске, предмети и иконе из цркве, део предмета из ризнице, десет уљаних слика и два замотка архивске грађе. Богата библиотека са значајним бројем рукописних књига страдала је заједно са манастиром и конаком.

Током априла и маја 1941. манастир Беочин наизменично претресају усташе и немачка војска, пљачкају и односе вредности са собом. Након ликвидирања комесара Матије Жагара од стране партизана, манастир постаје летовалиште усташке деце и омладине. Манастир и конак нису претпели значајна оштећења, али су из њих однети сви вредни и значајни предмети. Сачувани су предмети из цркве и ризнице, мањи део библиотеке са неколико уљаних слика које је 7. септембра 1941. године доктор Иван Бах, члан тима Владимира Ткалчића, однео у Музеј за умјетност и обрт у Загребу.

Манастир Раваница је избегао физичко страдање, јер је у конаку манастира боравила немачка војска. Приликом повлачења 1944. планирали су да минирају манастир, али су спречени од стране ослободилачке војске. Око 90 предмета из цркве, низ предмета из ризнице и библиотеке, као и седам портрета преузео је загребачки Музеј за умјетност и обрт. Архива и највећи део библиотеке

уништени су, међутим, одређени број рукописа склонио је и сачувао у сеоској цркви у Врднику тадашњи свештеник Срета Богдановић.

И манастир Јазак претрпео је последице дивљачког понашања Антона Бауера, који је са Немцима и усташама пљачкао и односио имовину и све ствари од вредности. У Музеј за умјетност и обрт пренето је 79 предмета, од којих је један део из цркве, а један из ризнице, затим 10 уљаних портрета из салона и око 150 књига „са нешто рукописа”. Манастир су запалили сами партизани, како би се осигурали да га непријатељ неће користити као утврђење. У пожару је страдао један део зграде, а остатак су урушили Немци током 1942. и 1943, када су скидали цреп и грађу са свих конака за сопствене потребе. Црква манастира остала је прилично очувана и без оштећења.

У Малу Ремету тим Музеја за умјетност и обрт није ни свраћао, јер сâм манастир није имао нарочитих старина, а ни ризницу која би њима била значајна. Међутим, то није спречило комесара Јоцу Бемилера да опљачка манастир и уништи манастирску библиотеку. Мала Ремета спаљена је августа 1942. из истих разлога као и Јазак. Црква је остала неоштећена, као и иконостас.

Манастир Бешеново поделио је судбину манастира које је минирао Антон Бауер током напада на партизане који су боравили у манастиру након што су из њега истерали усташе. Из манастира је сачувано само оно што је преузео доктор Иван Бах, делегат Музеја за умјетност и обрт, 13. септембра 1941. године. Он је преузео одређени број ствари из цркве, део ризнице, неколико икона из трпезарије и неколико предмета из кивота Светог кнеза Лазара. Иконостас, инвентар цркве и библиотеке, архива, галерија слика, старински намештај уништени су или спаљени, а мошти Светог кнеза Лазара остављене су у манастиру.

Маја 1941. за комесара манастира Кувевдина постављен је Стипа Рукавина, из Сремске Митровице и његов помоћник Марјан Дебељак, такође из Сремске Митровице.³ Одмах по доласку одузели су манастиру сав новац, а Дебељак је превезао у Сремску Митровицу двоја кола украдених предмета. Комисија Музеја 15. септембра 1941. године пренела је у Музеј један део предмета из цркве, један део ризнице (око 30 предмета), око 150 књига из библиотеке и три портрета. Осим предмета који су пренети у Музеј и делова иконостаса који су сачувани у гробљанској капели, све остало уништено је приликом напада немачке војске која је манастир минирала и порушила у пролеће 1944. године.

Манастир Ђипша такође је опљачкан од стране комесара Петра Звонаревића пре него што су делегати Музеја стигли у манастир. Доктор Иван Бах боравио је

³ Потомци Дебељака и Рукавине живе у Сремској Митровици.

у манастиру 15. септембра 1941. Том приликом преузео је за Музеј један део икона и предмета (један део икона сачуван је у гробљанској капели манастира Кувеждин). Све што је остало опљачкано је и уништено, а јуна 1944. Антон Бауер минира цркву тако да је она била скоро сасвим уништена.

На примеру манастира Привине Главе може се видети однос усташких комесара према култури и светињи у којој су се затекли. У мају 1941. за комесара је постављен Мирко Петричевић, а за помоћника Имре Горјански. Имре Горјански је све до ликвидације немилосрдно пљачкао манастир. У манастир је током 1942. била смештена усташка и муслиманска омладина, а после њих усташка омладина и омладинци Хрвати који су као политички кривци послати ту на васпитни третман. Влада Храниловић био је управник манастира и ове васпитно-поправне установе. Он је својим питомцима дозвољавао да уништавају богату библиотеку од преко 1200 књига, чак је и сам спаљивао књиге. Приликом бекства, Храниловић је натоварио на кола сву преосталу имовину манастира и однео са собом оставивши за собом само „голе зидове.“⁴ У Музеј је 13. септембра 1941. пренето неколико црквених ствари, 14 уљаних портрета, један велики уметнички рад сликара Аксентија Мародића, свега неколико предмета из ризнице и 16 рукописних књига из библиотеке.

Из манастира Петковице су у Музеј за умјетност и обрт пренете царске двери и велика икона Господа Исуса Христа на престолу. У изјави професора Ткалчића стоји да у овом манастиру није начињен записник о примопредаји, јер је овај манастир био отворен, без комесара и надзора, и није било никога коме би се тај записник могао предати.

Комесар манастира Шишатовца био је Филип Дитрих, који је већ по самом постављењу пљачкао и колима и камионима односио манастирску имовину својој кући. Владимир Ткалчић 15. септембра 1941. преузео је један део манастирских предмета од историјске и уметничке вредности, али је оставио библиотеку и архив који су потпуно уништени. Библиотека је поседовала око 150 књига и била је добро очувана, када је у априлу 1942. Радослав Грујић дошао да преузме мошти Светог Стефана Штиљановића, о чему је већ било речи. Комисија је преузела кивот Светог Стефана Штиљановића (али не и мошти) оценивши, очигледно, да је већа културно-историјска вредност кивота него моштију. Поред тога, од културно-историјске вредности били су и руско јеванђеље из 1735. године, тешко преко 40 килограма, највеће јеванђеље у манастирима

⁴ Вулетић, Душан, *Судбина културне баштине Срема у шоку II светској рати* (Нови Сад: Историјски музеј Војводине, 1992), 177.

Фрушке Горе, затим рукописни *Шишајовачки айостол* из 1324. године, писан у Пећи за време Светог краља Стефана Дечанског, најстарије рукописно дело, и 27 портрета и икона.

Манастир Фенек, спаљен и демолиран у Првом светском рату, бива поново спаљен и срушен и у овом рату, од стране исте војске. Из њега није преузето ништа.

Посебно је занимљив случај драгоцености манастира Крушедола. Благо манастира Крушедола у 20 сандука допремљено је Павелићу у Загреб од стране пуковника Људевита Козеља и поручника Ивана Карнера упркос напорима архимандрита да благо сачува зазидавши га у подрумским просторијама. На основу једног званичног документа утврђено је да је Павелић задржао јеванђеље оковано златом, дар манастира Хиландара краљу Александру Обреновићу, и да је за то издао и реверс. Не искључује се ни могућност да је још драгоцених предмета нестало будући да је током предаје предмета Музеју за умјетност и обрт утврђено да је много предмета било без драгог камења или са измењеним стакленим уметцима. Након покушаја да се утврди на који начин су вредности Крушедола доспеле у Загреб и где су се налазиле од 25. маја до 11. јула 1941. године бива одлучено да се сви предмети предају Музеју за умјетност и обрт. Предмети су предати у 18 кутија у којима су се налазиле различите ствари од посуђа, књига, разног порцелана, чаша, слика, до црквених књига и одела. Записник о примопредаји Музеју, сачињен 13. априла 1942. године, садржи врло занимљиво запажање: „Напосле се истиче, да је већина драгуља, којим су украшени поједини предмети, од стакла или од којег другог безвредног материјала; велики дио истих мањка, како је то означено у тачном опису појединог предмета у цедуљном каталогу. Уједно се примјећује да су многи предмети услед нестручњачког чувања и паковања приликом зазиђавања у манастирски подрум, а још више приликом пријезова у Загреб оштећени.”⁵ Комисија коју су чинили директор Музеја Владимир Ткалчић и кустос др Иван Бах у Крушедолу је боравила од 5. до 9. септембра 1941. године. Будући да је из сакривене манастирске ризнице однето 20 сандука, комисија је преузела оно што је преостало: већи број икона са иконостасом, осам уљаних портрета и неколико преосталих предмета из ризнице. На име Стјепана Готвалда, једног од чланова комисије, за Равнатељство за понову узет је један лустер из цркве и икона Богородице у емајлираном оквиру са надгробног споменика Милоша Обреновића. Све што није преузео Музеј, уништено је и опљачкано током окупације Срема.

⁵ Архив Војводине, Сремски Карловци, инв. бр. 15745/14/2 (Цитирано према: Душан Вуле-тић, *Судбина културне баштине Срема у шоку II свјетској раша* (Нови Сад: Историјски музеј Војводине, 1992)).

Упркос великом труду професора Владимира Ткалчића да сачува српску православну заоставштину и предмете од културно-историјског значаја, изгледа да су мошти остале изван тог пројекта Музеја за умјетност и обрт у Загребу. А да кивоти, прстење, напрсни крстови и круне нису.

Архимандрит Лонгин, пребегавши у Београд 13. септембра 1941. упозорио је Синод на опасност којој су изложене мошти светитеља остављене на милост и немилост разарањима у Срему. Синод је преко Министарства правде владе Милана Недића, захтевао од окупатора заштиту верских и националних светиња у Срему. Преговори са окупатором трајали су неколико месеци, а у том периоду су предмети од великог значаја за нашу културу пренети и ускладиштени у Музеју за умјетност и обрт. Питање заштите светиња пренето је са Министарства правде на Министарство просвете и вера, које је 7. априла 1942. одобрило пренос моштију светитеља у Србију. Министарство просвете и вера одредило је професора др Радослава Грујића за извршење тог задатка.⁶ Предлог о преносу моштију била је иницијатива неколицине српских интелектуалаца, међу којима су били Радослав Грујић, професор и декан Теолошког факултета, и др Миодраг Грбић, кустос Музеја кнеза Павла. Мајор др Рајсвиц, задужен за старање о споменицима културе са звањем ратног саветника при Управном штабу за Србију, обезбедио је превоз и лично је пратио ток преношења моштију светитеља као члан делегације.

Из извештаја Радослава Грујића Министру просвете и вера, Велибору Јонићу, стичемо утисак о стању у ком је он затекао наше светитеље и светиње, али и делимично наслућујемо његов став о мисији Музеја за умјетност и обрт. Грујић описује стање манастира Шишатовца и тело Светог Стефана Штиљановића које је затекао „обавијено покривачима, којима је било покривено и раније док је лежало у ковчегу, богато украшеном сребрним орнаментисаним и позлаћеним оковом и медаљонима петорице светитеља у емајлу. Тај ковчег, као и све друге драгоцености манастирске, однело је, још прошлог лета, нарочито поверенство изаслато од хрватске владе у Загребу, под вођством госп. Владимира Ткалчића, директора Музеја за уметност и уметнички обрт. Том приликом скинута је са главе светитељеве и однешена сребрна круна, као и друге драгоцености којима је било украшено светитељево тело; па је, приликом скидања драгоценог прстена са леве руке, мало задрана и оштећена осушена кожа на прсту домалог светитељевог прста. За однешене предмете из цркве, ризнице и ћелија манастирских

⁶ Радмила Радић, *Живој у временима: Гаврило Дожих (1881-1950)* (Београд : Институт за новију историју Србије, 2006), 252.

Првенство хрватске владе издало је решење, које нам је показао манастирски комесар госп. Дитрих, али нисмо имали могућности да га препишемо.⁷

Сам опис затеченог стања моштију говори довољно о поштовању културно-историјске баштине. Србољуб Живановић, који се сасвим оправдано може сматрати за релевантан и поуздан извор у контексту истраживања злочина НДХ, износи податак да су мошти Светог Стефана Штиљановића биле бачене у свињац.⁸ Филип Шкиљан говорећи о страдању Срба у НДХ о овој мисији говори као о организованом пљачкању српских светиња од стране Државног равнатељства за понову. Мошти Светог Стефана Штиљановића смештене су у нови ковчег, донет из Митровице за потребе транспорта.

Из Шишатовца, наставили су у манастир Јазак, како би преузели мошти Светог цара Уроша. Мошти Светог цара Уроша затечене су у свом кивоту, обложеном црвеном чојом и зеленом свилом.

„Али, када смо отворили ковчег, који смо нашли без локота, одмах нам је пала у очи немила слика разбацаних светитељевих костију у највећем неред, јер је сигурно, скупочени покривач са њих скинут и однешен, а испод њих је нечија рука вршљала тражећи, по свој прилици, тобоже неко скривено благо, па је том приликом испретуран и цео костур на коме није сачувана кожа, као код остала два светитеља кнеза Стевана Штиљановића и кнеза Лазара. Остала је, од вредносних предмета, само стара епископска митра, без драгоценог метала и веза, на светитељевој голој лобањи.“⁹

Мошти Светог Стефана Штиљановића и Светог цара Уроша преноћиле су у Саборној цркви у Руми. Мошти Светог кнеза Лазара пренете су из Врдника-Раванице у манастир Бешеново, будући да је манастиру Раваници претила опасност од нагомиланог експлозива и муниције у манастирским подрумима.

„Свете мошти кнеза Лазара нашли смо у ниши леве певнице, на подигнутом постолу, у његовом ковчегу у коме је лежао и донешен из манастира Врдника. Ковчег је био закључан, а кључ нам је донео један бивши служитељ манастира. Кад смо ковчег отворили, нашли смо свете мошти у потпуно исправном стању, само што су и овде, као и код цара Уроша и кнеза Стевана Штиљановића, однесене све драгоцености које су се налазиле са моштима. Тако је накнадним преслушањем

⁷ Душан Вулетић, *Судбина културне баштине Срема у шоку II светској рат* (Нови Сад: Историјски музеј Војводине, 1992), 78.

⁸ Србољуб Живановић, *Борба за веру* (Београд: Пешић и синови; Лондон: Међународна словенска академија наука, културе, образовања и уметности, Одељење за Велику Британију и Ирску, 2015), 311.

⁹ Душан Вулетић, исто, 80.

врдничког архимандрита г. Лонгина, записнички утврђено да су из ковчега Светог кнеза Лазара однешени ови предмети: 1. сребрни па позлађени ручни крст за целивање, 2. пар сребрних наруквица филигране израде, 3. пар сребрних павта/великих уметничких израђених копча, 4. митра, по традицији патријарха Арсенија III, украшена камењем и бисерима, која је лежала на месту одсечене главе Светога Кнеза, 5. велики позлађени ланац са четвороугластим украсним плочицама, 6-10. пет ваздуха, већих и мањих, уметнички извезених покривача за свете дарове, 11-12. два путирска извезена 'дарка' и 13. један велики покривач за целокупне мошти, љубичасте боје, са извезеним ликом Светог Кнеза Лазара.¹⁰

Сва три кивота са моштима светитеља допремљена су до Саборне цркве у Београду и изложене народу на поклоњење 15. априла 1942. године. У „Новом времену“ 16. априла 1942. пропраћено је враћање моштију светитеља уз фотографију.

Влада Милана Недића била је принуђена да сарађује са окупационим властима које се нису толико трудиле да реше питање усташа, у складу са Хитлеровим ставом да усташе треба пустити мало „да се живе“, о чему сведочи и Глез Фон Хорстенау у својим мемоарима. Сва штампа пролазила је цензуру тако да би било сувишно очекивати да се у било којим новинама појави вест о пљачкању манастира и библиотека. Међутим, изгледа да је већи проблем потоњих власти било питање четника и партизана него питање уништавања једне културе.

Радослав Грујић, у свом извештају, нехотице, даје још један врло интересантан податак:

„Из манастира Бешенова, као и из Шишатовца и Јаска, однешене су у Загреб све драгоцености, не само из ризнице, него и из олтара и са Светог Престола. Вероватно је, да је комисија хрватске владе и овде издала комесару реверс на узете предмете, али, како је комесар убијен, није нико знао да нам о томе даде блица обавештења.“¹¹

Околности попут убиства комесара, одношења и уништавања архива, протеривање свештенства у Србију или одвођење у „радне и сабирне логоре“ чине поређење пописа помало тешким. У ратним околностима, касније државотворним и братским, упоређивање спискова и инсистирање на пописима и инвентарима било је веома отежано. Већина манастира минирана је и уништена од стране војске, архиви или однети или спаљени, комесари или погубљени или избегли. Посао који је чекао Радослава Грујића 1945. и 1946. године био је сложен и компликован из много разлога.

¹⁰ Исто, 82.

¹¹ Исто, 82.

Донете мошти из Источног Срема уносе се у Саборну цркву

(Фото: „Ново Време“, С.)

Пренос моштију српских светитеља и великомученика

Мошти српских светитеља и великомученика Кнеза Лазара, Цара Уроша и Деспота Стевана пренесене су 14 о. м. из фрунџићких манастира у Београд, у Саборну цркву.

Преносење моштију извршено је посредовањем немачких надлежних места. Са српске стране мошти је примила комисија у којој су били: др. Радослав Грујић, професор београдског Универзитета и др. Миодраг Грбић, кустос Музеја Кнеза Павла у Београду. На српској територији пријему моштију присуствовао је и помоћник министра просвете Велмар Јанковић. Мошти су изложене у Саборној цркви.

Ово преносење моштију наших великана-светана има нарочити значај у

»ОБРАДИТИ СВАКУ СТОПУ ЗЕМЉЕ«

Говињ Кичић, 15. априла у селу Горњем Кичину одржао је народни сабор на коме је управитељ школе Живољад Марковић одржао говор и позвао присутне да својим грађањем допринесу да у Србији буде сачуван ред и мир, јер је само под тим условом могућ напредак српског народа и српске државе. Без обзира шта се у свету дешавало, рекао је учитељ Марковић, Срби морају бити мирни, сложни и дисциплиновани. У овом свом излагању учитељ Марковићем

данашњим приликама. Ови српски светитељи нису само национални хероји српског народа, него се са вишег историјског гледишта имају сматрати и као борборници европске мисли. У борбама, које су они водили, нису се борили само Срби, већ су у њима учествовали и одређени свих балканских народа, као и западно-европски витезови, уједињени једном великом зајед-

ничком идејом. Српски светитељи-великомученици дали су своје живо не само за ствар свога народа, него и за ствар целе Европе. Преносење њихових моштију у престоницу српског народа њихово дело добија сштити значај и то у часу када српски народ улаже све своје напоре да добије достојно место у европској јединици народа.

Параклис у Саборној цркви

Поводом преноса мошти српских светитеља и мученика Кнеза Лазара, Цара Уроша и Деспота Стевана одржан је данас у 17 часова параклис у Саборној цркви. Његово Преосвештенство митрополит господин Јосиф Чинолеђствовао је заједно са Његовим Преосвештенством митрополитом господином Атанасијем и Његовим Преосвештенством епископом господином Ламаскином и осталим свештенством.

Овом чину присуствовао је Претседник српске владе армиски генерал г. Милан Недић са члановима владе и великим бројем високог чиновништва. Његово Преосвештенство господин Ламаскини прочитао је затим похвалу

Деспотине Јеђимије, коју је она 14 године својом руком извезла на крону њихота Кнеза Лазара.

После тога г. Претседник владе и ливао је мошти српских светитеља, за њим чланови владе, па затим велики број свијет који је присуствовао служби, као и онај који се у великом броју налазио у порти и у околиним лицама.

МИНИСТАР ЈОСИФ И ПРЕТСЕ,

„Нећемо да
за потку

ОБАВЕШТЕЊЕ ДЕЦИ КОЈА ИДУ У ШВАЛЦАРСКУ

Након ослобођења наше земље, по налогу Министарства просвете Федералне Државе Хрватске, 17. јула 1945. године је формирана Комисија за излучење библиотека, рукописа и црквених ствари које су током рата депоноване у Музеју за умјетност и обрт у Загребу. Комисију су чинили Владимир Ткалчић, директор Музеја, Зденко Војновић, библиотекар Музеја и доктор Иван Бах, кустос Музеја. Патријаршија и Свети Синод Српске православне цркве за свог делегата одређују доктора Радослава Грујића, професора Универзитета у Београду. Основни задатак ове комисије био је да, од материјала прикупљеног из православних светиња, одабере материјал и предмете преузете са територије Срема, да их попише, инвентарише, допреми у Београд и смести у зграду Патријаршије. Радослав Грујић обавештава да је пронашао 30 од 40 вагона материјала и да је исти допремљен у 11 вагона од по петнаест тона.

Пројекат враћања преузетих предмета започет је одмах по ослобођењу, већ 1945. године. Међутим, Министарство финансија ДФЈ није предвидело тај пројекат, тако да се сума од 335.700 динара траженог кредита није уклапала у финансијски план за 1945. годину и пројекат је морао да сачека финансијски план 1946. године.

Кредит у износу од 350.000 динара бива одобрен од стране Министарства финансија, под условом да једна државна комисија тачно одреди модалитете распоређивања враћених драгоцености. Предмети из Сремских Карловаца и фрушкогорских манастира стигли су већ 6. маја 1946. године. Очекиване, и најављене, несугласице између државних и црквених власти о распоређивању материјала решене су врло брзо у корист Цркве.

Радослав Грујић, у свом извештају 31. марта 1946. пише да је пронашао 30 вагона материјала, од којих 20 вагона чине предмети преузети са територије Срема. У једном другом извештају Грујић каже да је у Лици, са Банијом и Кордуном, попаљено или порушено 173 цркве од постојећих 189. Из светиња у околини Јасеновца, од Сиска до Старе Градишке, у логор су доспевале читаве коморе са иконама и иконостасима, који су током јануара и фебруара 1942. године коришћени за загревање логорских канцеларија и за потпаљивање логорских пећи.¹²

У записнику сачињеном 13. маја 1946. стоји да је примопредаја трајала од 13. маја до 17. јуна 1946. године. Будући да је Комисија имала рок од месец дана да заврши преузимање материјала, није било могуће детаљно пописивање свих предмета, а многи сандуци преузети су у целини. Према процени

¹² Дејан Медаковић, *Улога професора Радослава М. Грујића у враћању српских драгоцености из Загреба 1946. године* (Београд : [б. и.], 2004), 151.

Радослава Грујића, око 70% предмета са територије Срема сачувано је у Музеју. У једном од његових извештаја наилазимо на информације да су драгоцености из кивота Светог кнеза Лазара, Светог цара Уроша, као и кивот Светог Стефана Штиљановића (између осталог и његов прстен) пронађени ускладиштени у Музеју за умјетност и обрт. У изјави 15. октобра 1945. професор Ткалчић каже да су врло често пописи приликом преузимања морали бити урађени брзо, пописивани су били само најзначајнији и највреднији предмети, будући да им је камион за транспорт предмета био на располагању само 14 дана. Детаљнији пописи и инвентари рађени су по допремању материјала у Музеј. У понеким манастирима, попут манастира Петковице, попис није ни урађен будући да није било комесара нити било кога другог коме би тај попис могао бити предат.¹³

Видимо из извештаја професора Ткалчића и професора Грујића да су недостатак времена и кратки рокови били изузетно значајан фактор при пописивању и инвентарисању материјала.

Према процени професора Грујића, 30% предмета остало је у приватним поседима усташа, домобрана или немачке војске.

На нашу велику жалост, видели смо да је потоња власт била више заинтересована за поделу црквене имовине него за њено враћање власницима, односно Цркви Христовој. Знамо да потоња власт није била превише заинтересована за Цркву и православни аспект историје, културе, традиције и живота Срба. Професор Грујић, који у свом извештају приликом допремања моштију 1942. описује у каквом је стању затекао мошти, након ослобођења, расформирања НДХ, придруживања усташа југословенској војсци и брисања читавог једног дела историје, професора Ткалчића назива „добрим Југословеном“.

На измаку 1944. године, професор Грујић бива оптужен за колаборацију и 1945. суд доноси пресуду којом се он удаљава са Београдског универзитета. Као главни доказ колаборације са окупатором наводи се његов предлог Недићевој влади да организује Одбор за регистровање и опис уништених српских националних драгоцености за време Другог светског рата. Одлуком Одбора 4. Насеља НО Рејона 1. септембра 1945. године Радослав Грујић лишен је српске националне части и стављен на листу ратних злочинаца, одузето му је право гласа и забрањени су му јавни наступи сваке врсте. Упркос томе, он је био и остао једина личност кадра да врати српску културну баштину тамо где јој је место - српском народу. Професор Грујић, који је цео свој живот

¹³ Душан Вулетић, исто, 274.

посветио очувању и одбрани српске баштине, умро је 1955, а 2003. године добио је улицу у Београду. Сахрањен је добровољним прилозима које је прикупио академик Дејан Медаковић.

У складу са извештајима, пописима, инвентарима, пропустима, случајним или намерним, случај „очувања културно-историјске баштине“ мора се размотрити трезвено. Држава формирана под окриљем Јосипа Броза Тита потрудила се да донесе низ закона којима ће, попут Хитлерове Немачке или Павелићеве НДХ, ставити изван закона свако откривање истине и називање ствари правим именом, све зарад идеала братства и јединства.¹⁴ Велики број усташа је прешао у југословенску војску и то на позив маршала Јосипа Броза Тита лично, што даље имплицира да многих процесуирања уопште није ни било.

Никола Кусовац, историчар уметности и кустос Народног музеја у Београду, у коме је дуго година био и шеф Одељења за историју уметности, у разговору за „Новости“¹⁵ 2011. године износи низ необичних података. Кусовац тврди да су „стручњаци“ НДХ, као што је био Ткалчић, тада ушли у архиве Сремских Карловаца и манастира Фрушке горе где су селектовали материјал и један део уништили, а други „спасили“ да би их прогласили средњовековним рукописима писаним „хрватском ћирилицом“. Кусовац, такође, каже да благо СПЦ никада није враћено у целости, већ је смештено у депое Свеучилишне библиотеке, Југославенске академије знаности и умјетности и Хрватског повијесног музеја уз обећања да ће једнога дана та баштина бити изложена у „музеју Срба у Хрватској“. *Крмчија шловичка*, најстарији препис Номоканона Светог Саве из 1262. године и даље се налази у Загребу у Архиву Хрватске академије знаности и умјетности (ХАЗУ). Кусовац такође тврди да је велики део сачуваног блага из Милешеве, који се налазио у 20 сандука у Крушедолу, однет за Загреб у ноћи између 24. и 25. маја 1941. а да је тек 11. јула те године део златног посуђа, књига и слика предат у Музеј за умјетност и обрт.

Међутим, упркос раду професора Радослава Грујића на враћању драгоцености у Србију, комунистичке власти велики део те баштине поново су вратиле у разне музеје по Загребу.

¹⁴ Михаило Константиновић у својим дневничким белешкама, које је водио док је радио на српско-хрватском споразуму 1939-1941, као правни стручњак, министар без портфеља, а затим и као министар правде, изражава бојазан по питању формирања Бановине Хрватске уз констатацију да Хрвати не желе у државу са Србима. О томе видети: Михаило Константиновић, *Политика споразума* (Нови Сад: Мир, 1998).

¹⁵ Boris Subašić, „Ukradena istorija: Srpska baština rasuta posvetu“, *Novosti*, pristupljeno 2. 10. 2020, <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:353723-Ukradena-istorija-Srpska-bastina-rasuta-po-svetu>.

У једном чланку о активностима Ватикана на Балкану, Радослав Грујић, између осталог, каже и следеће: „Зна се, нпр., да је из самог Срема однесено у Загреб око 40 камиона разних драгоцених предмета из матријарског двора, катедралне цркве, библиотека и архива у Сремским Карловцима, као и из 15 фрушкогорских манастира и других градских и сеоских цркава.”¹⁶ У напомени приређивача, Василије Крстић каже да је овај чланак пронађен касније и да није уврштен у библиографију радова Радослава Грујића, коју је приредио Љубомир Никић 1956. године. Чини се да је и самом професору Грујићу било јасно да не може бити пуно речи о пројектима „очувања”, већ о организованом пљачкању и уништавању, иако у титоистичком режиму, неке ствари није било мудро говорити наглас. Радослав Грујић изгледа није довољно ћутао и зато је био лишен националне части.

Упркос покушајима одређених кругова да се број жртава смањи, пљачка прикаже као спасавање и чување, а братство и јединство обнови у љубави и екуменском заједништву, нужно је подсетити протагонисте таквих нечасних радњи да, тамо где нема живих - говориће гробови.

¹⁶ Радослав Грујић, „Кратак извештај о политичко-верској активности Ватикана на Балкану кроз векове”, у *Зборник о Србима у Хрватској*. 8, ур. Василије Ђ. Крстић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2011), 39.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бабић, Душан. *Злочини усташа: жртве и злочинци*. Нови Сад: Полет прес, 2007.
- Вулетић, Душан. *Судбина културне баштине Срема у шоку II светској ратној*. Нови Сад: Историјски музеј Војводине, 1992.
- Грујић, Радослав. „Кратак извештај о политичко-верској активности Ватикана на Балкану кроз векове”. У *Зборник о Србима у Хрватској*. 8, ур. Василије Ђ. Крстић, 7-43. Београд: Српска академија наука и уметности, 2011.
- Грујић, Радослав М. *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја: њоводом „Општинске” кр. држав. одвејника у Загребу од 12. I 1909 г.* Загреб: Епархијски управни одбор, 2002.
- Давидов, Динко. *Тоштални теноцид: Независна Држава Хрватска 1941-1945*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Живановић, Србољуб. *Борба за веру*. Београд: Пешић и синови; Лондон: Међународна словенска академија наука, културе, образовања и уметности, Одељење за Велику Британију и Ирску, 2015.
- Зборник о Србима у Хрватској*. 8, ур. Василије Крстић. Београд: Српска академија наука и уметности, 2011.
- Kazimirović, Vasa. *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau: 1941-1944*. Београд: Nova knjiga; Narodna knjiga, 1987.
- Ковачевић Душко М. *Велика Ремета: манастир Св. Димијрија*. Београд: Словенско слово; Велика Ремета: манастир Велика Ремета; [Сремски Карловци]: Српска православна епархија Сремска, 2013.
- Константиновић, Михаило. *Полијтика сјоразума*. Нови Сад: Мир, 1998.
- Медаковић, Дејан. *Улога професора Радослава М. Грујића у враћању српских грађоцености из Загреба 1946. године*. Београд : [б. и.], 2004.
- Мирковић, Јован. *Сјорагање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској: фотомонографија*. Београд: Свет књиге, 2016.
- Његован, Драго. *Злочини окупатора и њихових помајача у Војводини 1941-1944. II група масовних злочина (Срем): њочейак окупатације и сјиварање НДХ као и њрви месеци „државно-њравно” уређења*. Нови Сад: Прометеј; Мало историјско друштво, 2013.
- Petrović, Novak. *Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1971.
- Радић, Радмила. *Живој у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2006.
- Škiljan, Filip. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014.

IVANA STARČEVIĆ
Matica Srpska Library, Novi Sad
ivana.starcevic20@gmail.com

THE PROJECTS OF "PRESERVING" THE VALUABLES OF THE FRUŠKA GORA
MONASTERIES DUE TO THE DEVASTATION SUFFERED BY THE USTAŠE
IN SREM IN WORLD WAR II

SUMMARY | Not long after the foundation of the Independent State of Croatia, the Ustaša units enter Srem and start pillaging and destroying Orthodox churches. This paper deals with the actions of Vladimir Tkalčić and Radoslav Grujić that these two took in order to save the Orthodox heritage from total destruction. Professor Vladimir Tkalčić, the then director of the Museum of Arts and Crafts, Zagreb, was responsible for organizing, transporting, and transferring the valuables from Srem to the Museum of Arts and Crafts, Zagreb in 1941. In 1942 Radoslav Grujić organized the transport of the bones of the Holy Duke Lazar, Holy Stefan Štiljanović and Holy Tsar Uroš from the monasteries Bešenovo, Šišatovac and Jazak into the Holy Archangel Michael church in Belgrade to preserve them. Radoslav Grujić and Vladimir Tkalčić were in the committee for returning the property deported in Zagreb during the World War II, and in 1946 returned the found and preserved valuables from Zagreb to Serbia.

KEW WORDS | the libraries of the Fruška Gora monasteries, World War II, Radoslav Grujić Vladimir Tkalčić

ИВАНА СТАРЧЕВИЧ
Библиотека Матицы Сербской, Нови-Сад
ivana.starcevic20@gmail.com

ПРОЕКТЫ СОХРАНЕНИЯ ЦЕННОСТЕЙ
ФРУШКОГОРСКИХ МОНАСТЫРЕЙ ИЗ-ЗА РАЗОРЕНИЯ СРЕМА УСТАШАМИ
В ПОРУ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

АННОТАЦИЯ | Вскоре после основания Независимого государства Хорватии отряды усташей вошли в Срем и начали грабить и разрушать православные святыни. В данной статье мы рассмотрим действия, которые предприняли Владимир Ткалчич и Радослав Груич для сохранения православного культурного наследия от полного уничтожения. Профессору Владимиру Ткалчичу, бывшему в то время директором Музея искусств и ремесел в Загребе, принадлежит заслуга за организацию, транспортировку и передачу ценностей из Срема в Музей искусств и ремесел в Загребе в 1941 году. В 1942 году Радослав Груич организовал перенос мощей святого князя Лазаря, святого Стефана Штильяновича и святого царя Уроша из монастырей Бешеново, Шишатовац и Язак в Кафедральный собор в Белграде с целью их сохранения. После окончания войны Радослав Груич и Владимир Ткалчич сформировали комиссию по возврату имущества, вывезенных в Загреб во время Второй мировой войны, а в 1946 году они вернули сохраненные и найденные ценности из Загреба в Сербию.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА | библиотеки фрушкогорских монастырей, Вторая мировая война, Радослав Груич, Владимир Ткалчич

